

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: традиція та перспективи

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN PHILOSOPHY: Tradition and Perspectives

<https://doi.org/10.15407/fd2024.03.055>
УДК 1(091)

Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник, відділ історії філософії України,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, НАН України,
02000, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
terletsky.v.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3212-043X>

КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ Д. ЧИЖЕВСЬКОГО: від «Філософії на Україні» (1926) до «Нарисів з історії філософії на Україні» (1931)

Праця Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» вже з моменту своєї появи в 1931 р. стала засадничим дослідженням історії української філософії. Але ще раніше Чижевський написав твір «Філософія на Україні. Спроба історіографії» (1926); його перша частина мала друге видання (1929) і містила деякі доповнення та уточнення. Цікавою й вартою уваги є реакція Чижевського на рецензії на перше видання його «Філософії на Україні», оприлюднена у другому виданні цього твору. У ній він відповідає на зауваги і закиди рецензентів першого видання твору (Я. Колубовського, В. Заїкина, І. Мірчука, С. Гесена). Ця реакція має подвійний характер. З одного боку, Чижевський визнає, що деякі пункти в його творі вимагають коригування, зокрема

Цитування: Терлецький, В. (2024). Контекстуалізація історико-філософської концепції Д. Чижевського: від «Філософії на Україні» (1926) до «Нарисів з історії філософії на Україні» (1931). *Філософська думка*, 3, 55—79. <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.055>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

щодо оцінки ролі протестантизму в розвитку української філософської думки, потреби в докладнішому розгляді світогляду таких мислителів, як М. Гоголь, М. Костомаров, Т. Шевченко. З іншого боку, Чижевський, уточнюючи свою позицію, продовжує обстоювати свої принципи, згідно з якими він зараховує певних авторів до «канону» української філософії. Водночас він усе ж визнає, що деяких авторів варто долучити до цього «канону» (А. Спір). Чижевський також реагує на марксистську рецензію П. Ганина (П. Демчука), але не спиняється на її змістових зауваженнях. Проте деякі з цих зауважень небезпідставні, оскільки стосуються оцінних суджень Чижевського, висловлених про Г. Сковороду і філософію в Харкові після Й. Шада. Прискіпливіший аналіз і зіставлення двох видань «Філософії на Україні» (1926, 1929) і «Нарисів з історії філософії на Україні» у випадках кейсів Г. Сковороди, Й. Шада та Л. Якоба засвідчує, що Чижевський змінив свої початкові, інколи різкі оцінні судження на нейтральні. Немає підстав однозначно стверджувати, що такі зміни відбулися під безпосереднім впливом рецензій. А проте є підстави твердити, що чимало новацій і переоцінок у «Нарисах» корелюють із сформульованими у рецензіях заувагами. На відміну від західноєвропейських схвальних рецензій на «Нариси» (С. Гесен, Г. Фроловський, В. Заїкин, Д. Дорошенко, М. Лоський), реакція радянської філософії виявилася ненауковою й ідеологічно заангажованою (Я. Білик, В. Юринець).

Ключові слова: Чижевський, історія української філософії, рецензії, критика, марксистська критика.

Праця Дмитра Чижевського (1894—1977) «Нариси з історії філософії на Україні» побачила світ у 1931 р. у Празі та відтоді й аж до сьогодні є класичним текстом з історії української філософії. Її друге видання було оприлюднено вже після смерті автора (Мюнхен, 1983), а зі здобуттям незалежності України цей твір неодноразово перевидавався, зокрема в першому томі зібрання творів Чижевського (Чижевський, 2005: сс. 2—162). Мабуть, не потребує особливого обґрунтування теза, що «Нариси» Чижевського стали першим науково вивіреним викладом історії філософської думки в Україні, що визнавали як сучасники автора¹, так і ми сьогодні².

Але менш відомою є власне перша «спроба» Чижевського викласти історію української філософської думки у праці «Філософія на Україні. Спроба історіографії» (1926)³. У ній він уперше виклав і намагався обґрунтувати своє бачення розвитку філософії в Україні від Середньовіччя до початку ХХ ст. Ця концепція в цілому, із невеликими видозмінами буде перенесена у пізніше опубліковані «популярні» «Нариси» 1931 року.

¹ Іван Мірчук зазначає, що «Нариси» «подають майже повний огляд історії української філософії. Українська філософія ставиться в контекст розвитку світової філософії» (Мірчук, 1949: с. 724).

² Той факт, що деякі розділи з «Нарисів» були передруковані в окремих виданнях, таких як: «Філософія і національність» (Філософська і соціологічна думка, 1990, №10, сс. 94—101) і «Пантелеймон Куліш» (Історія філософії України. Хрестоматія. Київ: Либідь, 1993, сс. 322—327), засвідчує, що ця праця стала не лише класичним підручником, а й досі залишається хрестоматійним виданням з історії української філософії.

³ Далі заради стислості заголовки цієї праці подаємо як «Філософія на Україні». Варто зазначити, що цитати з тогочасної літератури наводимо в сучасному українському правописі, тогочасний правопис зберігається лише в бібліографічних описах джерел.

Однак іще менш відомим і дослідженим досі залишається друге видання «Філософії на Україні», що з'явилося в 1929 році⁴. Щоправда, тут ми маємо лише першу частину, виклад у якій доведено лише до творчості Г. Сковороди. Утім, саме це видання по-своєму унікальне, оскільки в додатках (написаних, вочевидь, в останній момент) Чижевський публічно реагує на рецензії та рецензентів першого видання «Філософії на Україні» (1926), уточнює і конкретизує свою історико-філософську позицію й дає змогу читачам ніби зазирнути у творчу лабораторію дослідника, який, власне, і «створив» історію української філософії.

З ретроспективного погляду, саме ці три тексти, опубліковані впродовж п'яти років (1926—1931), і становлять серцевину історико-філософської концепції Чижевського, яка припадає на його пражський період творчості (1924—1932)⁵. Після публікації «Нарисів» їхній автор продовжував деякий час займатися дослідженням історії української думки, опублікувавши розвідки про філософію історії В. Липинського, М. Драгоманова, П. Куліша, про релігійний світогляд українського народу тощо. Утім, дослідницький інтерес фокусується на філософії Сковороди, що, зрештою, виразилося в оприлюдненні праці «Філософія Г.С. Сковороди» (Варшава, 1934). Хоча в середині 1930-х рр. увага Чижевського ще прикута до творчості Сковороди (низка статей в різній періодиці) та до окремих тем української духовної культури, вона поступово зміщується на російську літературу, славистику, дослідження творчості Я. Коменського. Останнім солідним історико-філософським доробком стала праця «Гегель в Росії» (російською мовою, Париж, 1939), що, звісно, було результатом багаторічних розвідок на цю тему, починаючи із докторської дисертації (Гале, 1934). Щоправда, навіть після Другої світової війни Чижевський іноді звертається до розгляду української філософії (такий розділ його авторства був опублікований у збірці «Українська культура» (Чижевський, 1947), однак відтоді дедалі більше домінують різноманітні питання славістики, а також українська література, російська література та окремі питання слов'янських літератур. Виходить, систематичний виклад усієї історії української філософії Чижевський запропонував у ранній період своєї творчості, будучи тридцятирічним дослідником і викладачем у Празі.

Нам навряд чи колись вдасться відтворити «внутрішню еволюцію» Чижевського: які мотиви спонукали його до творення історії української філософії, спираючись на перевірені факти і дотримуючись наукових засад. Річ у тім, що його перші публікації геть не мали стосунку до української філософії, а стосу-

⁴ У примірнику другого видання «Філософії на Україні», який зберігається в Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого і яким я послуговувався, на титулі зазначено 1928 рік видання. Утім, ця дата є радше помилкою, оскільки зі змісту деяких пасажів випливає, що автор використав літературу 1929 року видання. В інших бібліографічних описах, зокрема у вище цитованій статті Мірчука, вказано правильну дату — 1929 р.

⁵ Пор. таку влучну характеристику з боку вітчизняної дослідниці його творчості Ірини Валявко: «Приїхавши до Праги у 1924 році практично нікому не відомим лектором філософії, він залишає її у 1932 році, одержавши визнання як серйозний і талановитий учений» (Валявко, 2013: с. 56).

валися — як не дивно — астрономії й актуальних політичних та економічних проблем того часу. Проте «зовнішня еволюція», відображена в (почасти) оприлюднених публікаціях, може бути реконструйована. Перша філософська публікація — це конспект лекцій із курсу логіки, що був прочитаний у літньому семестрі 1924 р. у Празі (Чижевський, 1924). Проте вже цього ж року і в наступному 1925-му Чижевський написав низку рецензій на нещодавно опубліковані тоді праці Г. Шпета, В. Радлова, В. Єршова про розвиток російської філософії. Безперечно, цей момент не міг не вплинути на рішення взятися за справу дослідження вітчизняної філософської думки, про яку на той час було лише дві невеликі розвідки К. Ганкевича і В. Щурата⁶. Однак не меншу роль тут відіграла і професійна діяльність Чижевського як викладача Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі та як дослідника, який у 1924—1925 рр. в Історично-філологічному товаристві у Празі зробив низку доповідей про різні теми української думки (Чижевський, 1926: с. 5). Звісно, спілкування і дискусії з колегами з Українського вільного університету та Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі, а також із деякими німецькими колегами — як зізнається сам Чижевський — мало дуже велике значення, бо давало змогу одержати «багато цінних інформацій і доповнень зібраного ним матеріалу» (Чижевський, 1926: с. 5). Водночас треба визнати, що брак опублікованого листування Чижевського того часу суттєво ускладнює реконструкцію цієї «зовнішньої еволюції».

У структурному аспекті «Філософія на Україні» (1926) складається із 15 розділів. Перші чотири мають виразно вступний характер: про національну філософію, проблему української філософії, історіографію української філософії та народний світогляд. У наступних одинадцяти розглядаються: 5) Середньовіччя; 6) Київська Академія в XVII—XVIII вв.; 7) Г. Сковорода; 8) Й. Шад та його учні; 9) Шелінгіанство; 10) Київська Академія. Впливи Гегеля; 11) П. Юркевич; 12) Сфера західних культурних впливів; 13) Впливи філософії у ширших колах; 14) Матеріалізм і позитивізм; 15) Методологи наук. Друге видання (1928/29) як запланована перша частина відтворює початкові сім розділів, але шостий розділ зазнав мінімального коригування — тепер це просто «XVII—XVIII віки».

Якщо зіставити із цим структуру «Нарисів» (1931), що містять лише десять розділів, то можемо констатувати низку відмінностей. Тут вступними є лише перші два розділи: про філософію і національність та про український характер і світогляд. Далі йде така рубрикація: 3) Філософія у старій Україні; 4) Г. Сковорода; 5) Сучасники Сковороди; 6) Знайомство з німецьким ідеалізмом; 7) М. Гоголь; 8) Кирило-Методієвці; 9) П. Юркевич; 10) Філософія на послугах науки.

Не складно помітити, що деякі розділи з «Філософії на Україні» стали більшими в «Нарисах», наприклад, про Й. Шада та шелінгіанство під одним заголовком «Знайомство з німецьким ідеалізмом»; те саме стосується останніх двох розділів, які в 1931 р. вже називаються «Філософія на послугах науки». Розділи 5, 7 і 8 Чижевський

⁶ Про історіографію всіх попередніх спроб викладу історії української філософії Чижевський сумлінно повідомляє у відповідному розділі «Філософії на Україні» (Чижевський, 1926: сс. 20—24).

(почасти у співавторстві) наново написав для «Нарисів». Виникає природне питання: що могло б підштовхнути Чижевського вдатися до таких іноді істотних видозмін тексту «Філософії на Україні» та водночас викликало відповідні трансформації в «Нарисах»? Певну підказку дає сам автор у другому виданні «Філософії на Україні».

У «Додатках» до цього другого видання Чижевський експліцитно згадує рецензентів першого видання своєї «Філософії на Україні» (1926) та певним чином реагує на них (Чижевський, 1928/29: сс. 115—120, 123—125). Мова йде про рецензії В.З. (В'ячеслава Заїкина)⁷, Якова Колубовського⁸, Івана Мірчука⁹, Сергія Гесена¹⁰.

Насамперед ідеться про обґрунтування Чижевським своєї позиції щодо залучення того чи того автора до «канону» українських філософів. На це вагоме питання він відповідає, спираючись на те припущення, що «українська культурна сфера, як окреме ціле, існувала лише до першої половини XIX віку» (Чижевський, 1928/29: с. 115). А от у другій половині XIX ст. часто неможливо встановити українське походження автора, що виїхав за межі України, оскільки чужинці тоді психологічно не асимілювалися з місцевими й утворили навіть окремі осередки російської культури. З цієї причини Чижевський виступає проти того, щоб зараховувати до українських філософів Козлова, Сеченова, Грота, Зеленогорського, Ланге (зауваги Заїкина і Колубовського). Також він не вважає за можливе залучати до «канону» українця Редкина (заувага Гесена), надто Достоевського і Данілевського (пропозиція Заїкина) (Чижевський, 1928/29: сс. 115—116). Натомість Веланського, який доросле життя прожив поза межами України, Чижевський бачить у цьому «каноні» на тій підставі, що він був одним із тих, хто «з національного оточення молодих літ принесли психічні свої риси готовими на чужину, що її вони саме як “чужину” заприймали й одчували, яка як “чужина” ними приймалася й відчувалася» (Чижевський, 1928/29: с. 116). Ця сама підстава чинна і щодо Туган-Барановського. Що стосується мотивів зарахування до «канону» Кістяківського, Зібера і Лесевича (зауваги Гесена і Колубовського), то Чижевський у зв'язку з цим вказує на «незнайомство рецензентів із історією української культури в XIX віці і з біографіями авторів, що про них вони пишуть» (Чижевський, 1928/29: с. 116). У питанні «повноти» «канону» Чижевський висловлює більшу вдячність Заїкину за його доповнення, ніж Колубовському, який прогледів ім'я Екеблада на сторінці 100 першого видання «Філософії на Україні», але при цьому зауважив буцімто його відсутність (Колубовський, 1928: с. 5). Водночас Чижевський визнає як

⁷ Те, що авторство цієї рецензії належить В'ячеславу Заїкину, впливає з його пізнішої праці, де він прямо говорить про своє авторство рецензії 1928 р. (Заїкин, 1931b: с. 361). В'ячеслав Заїкин (1896—1941) — історик, правознавець, дослідник історії української державності та історії церкви в Україні. Справою майбутнього є оцінка його внеску в історію української філософії. Про нього див.: (Портнов, 2004).

⁸ Яків Колубовський (1863—1931?) — український педагог, бібліограф, історик російської філософії.

⁹ Іван Мірчук (1891—1961) — український філософ, історик культури, один із провідних громадських діячів української діаспори в Німеччині.

¹⁰ Сергій Гесен (1887—1950) — російсько-польський педагог і філософ, який з 1923 р. викладав педагогіку в Російському науковому інституті в Берліні.

«справжню хибу книги» те, що не згадав постаті Спіра (заувага Колубовського), у «Нарисах» цю «хибу» виправлено (Чижевський, 1931: сс. 161—162).

Далі Чижевський реагує на тезу Заїкина, що українська (або ширше — слов'янська) філософія вирізняється «ухилом» у практичне, тобто виходом у «практичну філософію» (етику, філософію права, історіософію тощо) (Заїкин, 1928: сс. 125—126). Уже в першому виданні «Філософії на Україні» Чижевський недвозначно каже, що «епохальну роль і значіння в історії філософії може придбати лише суто-теоретична постать» (Чижевський, 1926: с. 15), тобто філософія як самостійне теоретичне мислення. У реакції на тезу Заїкина він знову відтворює цей самий свій погляд (Чижевський, 1928/29: сс. 117—118).

Із наступною тезою Заїкина про відсутність протестантських «ухилів» в українській філософії¹¹ Чижевський не погоджується, хоча й визнає, що «основа думки в багатьох українців є східна християнська філософія...» (Чижевський, 1928/29: с. 118). Проте одразу ж робить наголос на можливості «ухилів» у певний бік.

Цей змістовий момент виявився вагомим. У своїй пізнішій реакції на «Нариси» Заїкин небезпідставно зауважує, що найголовніш аспект він убачає в «питанні про протестантські ухили в українській філософії та взагалі в світогляді українського народу» (Заїкин, 1931b: с. 363).

Натомість у «Філософії на Україні» можна знайти такі рядки: «безсумнівна (і для самого Гоголя) протестантська закраска його релігійності, зокрема релігійна оцінка всякої практичної (зокрема господарчої) діяльності» (Чижевський, 1926: с. 138). Реакція на це Заїкина була категорична: «М. Гоголь нічого спільного з протестантизмом не має, а навпаки наближається до католицького світогляду» (Заїкин, 1928: с. 127). Він також відхиляє протестантський «ухил» у світогляді Т. Шевченка, про який між іншим пише Чижевський (Чижевський, 1926: с. 138). Тема «філопротестантизму» в українській філософії продовжиться і в рецензії на «Нариси».

Далі Чижевський спиняється на низці критичних зауваг Колубовського. Останній уважає оцінку творчості Юркевича дещо завищеною, а характеристику його як «ідеалістичного позитивіста» розцінює як «самопротиріччя» (Колубовський, 1928: с. 9). Чижевський відхиляє ці закиди, а позначення «ідеалістичний позитивізм» допускає як можливе, скажімо, для характеристики філософії Ф. Брентано (Чижевський, 1928/29: с. 118). Звичайно, в «Нарисах» такого позначення ми не знайдемо. Також Чижевський не погоджується з тим, що розділ про «вплив філософії у ширших колах» треба викреслити, бо він належить до історії культури; те саме стосується і розділу про «народний світогляд», що ніби не має прямого стосунку до історії філософії. У «Нарисах» відповідні розділи зазнали такої трансформації: «народний світогляд» став частиною ширшого другого розділу про характер і світогляд українців, а «вплив» репрезентували розділи про Гоголя і Кирило-Методіївців¹². Пропозицію Колубовського залучити до

¹¹ «Всі найвидатніші мислителі-українці се або щирі й правовірні православні ... або щирі й правовірні католики» (Заїкин, 1928: с. 127).

¹² Цікаво, що ці два нові розділи про Гоголя і Кирило-Методіївців можна розглядати як врахування побажання Заїкина, який у своїй рецензії пропонує: «Більше ува-

викладу ще живих філософів, наприклад, «українських марксистів» (Колубовський, 1928: с. 9) автор «Філософії на Україні» іронічно відхиляє, бо він не знає «в чому саме їх значіння в історії марксизму» (Чижевський, 1928/29: с. 119).

Завершальний пасаж реакції Чижевського на рецензію Колубовського сто-сується з'ясування «непорозумінь» (так пише Колубовський). У «Філософії на Україні» (1926) Чижевський неодноразово означає певного автора згідно з належністю його до того чи того напрямку, течії, позиції тощо. Колубовському видається, що запропоновані означення є неслухняними, тож він подає свої, «правильні». Так, Зібера у Чижевського названо «поміrkованим історичним і філософським матеріалістом» (Чижевський, 1926: с. 152), тоді як Колубовський бачить у ньому «вульгарного матеріаліста» (Колубовський, 1928: с. 9); про Туган-Барановського і Кістяківського сказано, що вони починали як марксисты, проте згодом зайняли критичну щодо марксизму позицію, перший із них на засадах ревізйонізму (Чижевський, 1926: сс. 163, 164), натомість Колубовський їх однозначно кваліфікує як «марксистів-ревізйоністів» (Колубовський, 1928: с. 10). У «Нарисах» Чижевський прибрав усі такі гострі означення (Чижевський, 1931: сс. 163, 164).

На завершення Чижевський «висловлює щире подяку всім рецензентам за вказівки на помилки й пробіли» (Чижевський, 1928/29: с. 120) та сподівається зважити на них у наступній праці, якою фактично стануть «Нариси» 1931 р., адже друга частина другого видання «Філософії на Україні» не була опублікована¹³.

А проте в спеціальному додатку згадано ще одного «рецензента» «Філософії на Україні» (1926), який іменував себе П. Ганин (насправді це був Петро Демчук¹⁴) і який присвятив цій праці Чижевського цілих шість сторінок (Ганин, 1929: сс. 119—125). Чижевський має рацію, коли називає стиль цієї рецензії «не-

ги треба, на наш погляд, звернути на Мик. Гоголя та М. Костомарова; Костомаров цікавий для нас і як релігійний мислитель, і як методолог історії та історіософ, і як суспільно-політичний мислитель і письменник» (Заїкин, 1928: с. 124).

¹³ Мірчук у своїй рецензії підкреслює велетенських обсяг виконаної Чижевським роботи та вказує лише на «суто формальні» чи «технічні» недоліки й неточності у написанні заголовків деяких цитованих німецьких досліджень. Також він доповнює ім'я дослідника Гуго Фалькенгайма, який писав про Гегелеве ставлення до слов'ян (Mirtschuk, 1928: S. 83).

Гесен відзначає «ледь не вичерпну повноту бібліографічного матеріалу» як «своєрідність і головну цінність книжки» (Hessen, 1929: S. 105—106). Але через залучення не лише україномовних філософських авторів, а й «також таких, які, уроджені в Україні, писали російською і працювали в російських університетах, навіть бо великоросів... і німців... увесь виклад дістав значно випадкового характеру, а проте він тим самим лише здобув у цінності» (Hessen, 1929: S. 105). У такому ж дружньому тоні написана більш докладна російська рецензія Гесена (Гессен, 1929: сс. 544—546).

¹⁴ Це впливає вже із тексту авторської примітки на с. 130, де стоїть «П.Д.» як підпис до неї. Про Демчука як автора цієї рецензії прямо сказано в радянській рецензії вже на «Нариси» (Білик, 1932: с. 201). Петро Демчук (1900—1937) — український філософ, юрист, із 1927 р. працював на посаді професора, завідувача кафедри філософії, пізніше — діалектичного та історичного матеріалізму Харківського інституту радянського будівництва і права.

пристойним» (Чижевський, 1928/29: с. 123), ба більше, вона витримана у зверхньому, образливому і принизливому особистості тоні. Мабуть, саме це й було не останньою причиною того, що автор «Філософії на Україні» взагалі ніяк не відповів на низку закидів і дорікань, сформульованих Ганином. Хоча Чижевський пояснює це інакше, а саме тим, що «всі зауваження автора [рецензії] збудовані на перекручуванні й фальшуванні того, що говориться в моїх книгах» (Чижевський, 1928/29: с. 123). Постійні вказівки на ніби «політичні мотиви», які бучімо рухали Чижевським, також не додають наукової ваги цій рецензії. Отже, по факту Чижевський залишив зміст цієї рецензії без відповіді, обмежившись двома іронічними «замітками» (Чижевський, 1928/29: с. 124—125).

І все ж сама ця рецензія варта уваги дослідників бодай тому, що це була перша реакція радянської філософії на книгу Чижевського «Філософія на Україні» (1926). Через наявність кліше на кшталт «білоемігрантські філософи», «грубий примітивізм», «політикани», «прислужник сучасної реакційної філософії» (Ганин, 1929: сс. 115, 119, 120) тощо читати цю рецензію — не велике задоволення. Втім, навіть такий текст є де в чому повчальним.

Ганин визнає, що дослідження Чижевського є «чи не першим ... з'ясуванням історії філософії на Україні», «дійсно першою ширшою отакою роботою і тільки третьою з подібних робіт взагалі». Навіть визнає «певну позитивність праці Чижевського» у плані зібрання матеріалу до історії української філософії (Ганин, 1929: сс. 119, 122). Однак на цьому позитив і закінчується.

Лейтмотивом усієї рецензії є закид про те, що Чижевський не бачить «класового характеру» національної філософії, тобто не визнає «класової боротьби, як основного носія ... соціально-культурних перемін». У такій перспективі Ганин виявляє три «помилки» Чижевського. По-перше, визнання «автаркічних філософських духів, національних характерів» філософії, які «постійні, однакові й незмінні за всіх часів і при всіх умовах». По-друге, «українська філософія, — пише Ганин, — може зараз розвиватися і бути саме українською, не шукаючи абсолютно ніяких духовних коріннів у минулому українського духовного життя»; тобто стверджується, що сучасна українська філософія можлива і без своєї історії, однак лише на ґрунті марксизму. По-третє, Чижевський, мовляв, «забуває про класовий характер кожної так званої національної філософії», тобто знову марксистська теза, що суспільний клас зумовлює відповідну філософію (Ганин, 1929: сс. 120, 121).

Разом із цими далекими від оригінальності закидами й переліком «помилочок» Ганин усе-таки зупиняється на викладі змісту книги та звертає увагу на деякі проблематичні твердження й судження її автора. І саме вони спонукають сьогодні спробувати безсторонньо з'ясувати написане та опубліковане.

Кейс Сковороди

Ганин, здається, небезпідставно вказує на те, що в оцінці масштабу Г. Сковороди як українського філософа Д. Чижевський дещо «непоследовний» (Ганин, 1929: с. 123). У своїй «Логіці» він ставить Сковороду майже на один щабель із такими

класиками філософії, як Сократ, Платон, Аристотель, Декарт, Кант і Гегель: «Той самий дух знайдете, звичайно, і у творах українського філософа Сковороди» (Чижевський, 1924: с. 8). Проте у «Філософії на Україні» (1926) у примітці 57, в контексті того, що розуміння філософії у Сковороди відрізняється від сучасного її розуміння як «систематичної науки», Чижевський твердить: «Для української думки було б нещастям залишитися на рівні філософічності Сковороди (хоч було б великим щастям, якби систематик посідав індивідуальні якості Сковороди), як німецької філософії не існувало б, якби всі німецькі філософи залишились у формах і на рівні Якоба Беме» (Чижевський, 1926: с. 77). Реакція Ганина на цей пасаж така: «І ніяк не можна зрозуміти, чому на кінець Чижевський так спускає тону в оцінці Сковороди, що уважає його тільки за українського Якова Беме? Нісенітниця!» (Ганин, 1929: с. 123). У другому виданні «Філософії на Україні» Чижевський залишив цей пасаж, перенісши його до головного тексту розділу про Сковороду і несуттєво видозмінивши: замість «систематик» тут стоїть «систематичні працівники на полі філософії» та до прізвища Якова Беме доданий епітет «геніального прозорливця» (Чижевський, 1928/29: сс. 101—102). А проте у «Нарисах» ми не знайдемо жодного такого оцінного судження про Сковороду, хоча філософія останнього іноді висвітлюється в європейському контексті із залученням вчення Я. Беме (Чижевський, 1931: сс. 45, 51).

Кейс Шада

У контексті викладу «діяльності Й.Б. Шада» в Харківському університеті радянський рецензент обурюється таким оцінним судженням Чижевського: «Коли мова заходить за відхід Шада з України, білоемігрантський звірок змушує знов пана Чижевського говорити свідому неправду, що, мовляв, з відходом Шада в Харкові “починається період філософічного безлюддя”, що “тягнеться, власне, й досі”» (Ганин, 1929: с. 123).

Однак за уважнішого прочитання стан справ виявляється дещо іншим. Чижевський пише про учня Шада і його наступника на кафедрі філософії Андрія Івановича Дудровича (1782—1830), який останні два роки життя був навіть ректором університету. І у зв'язку з цим він зауважує: «Філософічного впливу він не мав і сліду за собою не лишив. Після його смерті в Харкові починається період філософічного безлюддя, тягнеться, власне, й досі» (Чижевський, 1926: с. 83). У примітці до цього місця (№26) він посилається на два джерела: біографію Дудровича (Зеленогорський, 1908: сс. 31—34) і «Нариси» Г. Шпета. Біографія Дудровича, написана Ф. Зеленогорським (а не анонімна, як твердить Чижевський), не містить жодних натяків на якісь оцінні судження. Натомість досить категоричним у цьому пункті є Шпет. Після того, як він перелічив наступників Шада (Дудровича, Чанова і Протопова) як доволі посередніх філософів, Шпет констатує: «Він [Протопов] і дотягнув харківську філософію до загального її вигнання з університетів. Отже, філософія в Харкові припинилася, власне, разом із від'їздом Шада» (Шпет, 1989: с. 128). Такий присуд Шпета міг підштовхнути Чижевського до своєї власної критичної оцінки.

Отже, радянський рецензент справді «перекрутив» тут тезу Чижевського, що після смерті Дудровича (1830), а не після від'їзду Шада (1816) філософське життя в Харкові зійшло нанівець. Мабуть, таку манеру «перекручування і фальшування» і має на увазі Чижевський, коли говорить про цього рецензента в другому виданні «Філософії на Україні» (Чижевський, 1928/29: с. 123). У цьому останньому виданні виклад доведений до філософії Сковороди, тому реакція Чижевського нам не відома. Але в «Нарисах» пасаж про Дудровича витриманий в нейтральному тоні та завершується так: «Дудрович був прихильником Шеллінга і, зокрема, цікавився романтичною психологією. Шеллінгіянську філософію він вважав “християнською”, релігійне освітлення надавав і проблемам психологічним» (Чижевський, 1931: с. 76). Вочевидь, перед нами істотна зміна оцінки одного з чільних вихованців Шада, що відбулася в проміжку між 1926 і 1931 роками. Чи була вона зумовлена власне радянською рецензією, на яку сам Чижевський ніяк не зреагував у змістовому плані, залишається відкритим питанням. Однак тільки та рецензія вказала на це проблематичне місце у першому виданні «Філософії на Україні».

Суттєву відмінність між «Філософією на Україні» (1926) і «Нарисами» (1931) можна констатувати також стосовно викладу філософських поглядів Шада. У першій книзі подано біографічні відомості, перелік творів, опублікованих / написаних у Харкові, історіографію досліджень біографії та філософії Шада (на підставі російських та українських видань аж до 1925 р.), сформульовано завдання для наступних розвідок. Потім Чижевський переходить до характеристики учнів Шада. Отже, змістовного викладу та аналізу тут немає (Чижевський, 1926: сс. 80—82).

Натомість у «Нарисах» стан справ зовсім інший. Тут подано виклад філософських поглядів Шада (Чижевський, 1926: сс. 70—73), що зосереджується на таких темах: некантівське тлумачення функцій розсуду і розуму в Шада; заперечення відмінності між теоретичним і практичним розумом; стисле відтворення логічних поглядів; натурфілософські ідеї; філософія права; «цікава теорія нації». Брак бодай жодних посилань на джерела, а проте наявність деяких цитат із невказаних творів Шада свідчать про те, що виклад Чижевського ґрунтувався на вторинних джерелах, наведених наприкінці підрозділу (Чижевський, 1931: с. 74)¹⁵. Можливо, така видозміна була викликана рецензією Колубовського, який відзначає «другорядне значення» епізоду з вигнанням Шада з Харкова і підкреслює: «Багато важніше вказати йому місце в філософських течіях його часу. В цьому питанні є велике розходження» (Колубовський, 1928: с. 8).

Кейс Якоба

Мабуть, одна з найбільш разючих відмінностей в оцінці стосується діяльності в Харкові Людвіга Гайнриха Якоба. Однак вона не була згадана жодним із рецензентів. У «Нарисах» подано цілком нейтральний опис, точніше лише дві згадки: «В Харківському університеті 1807—09 рр. викладав німець кантіянець Якоб»

¹⁵ Підґрунтям тут могли слугувати статті харківського професора Ф. Зеленогорського про особистість, логіку і природне право Й. Шада.

(Чижевський, 1931: с. 66); «Але катедру політичної економії зайняв з 1807—1809 року кантіянець Людвіг Гайнріх Якоб (1759—1827), що, вже залишивши харківську катедру, видрукував у Харкові два підручники з логіки в кантіянському дусі» (Чижевський, 1931: с. 68) (далі наведено бібліографічне посилання на ці праці). Натомість у «Філософії на Україні» Чижевський формулює досить сильне оцінне судження стосовно Якоба. «Одночасно з Шадом був професором Ludwig Heinrich Jacob /1807—1809 pp./ — цей другорядний кантіянець 27/ викладав політичну економію. Літературна його діяльність — широка за часів його перебування в Halle, але невидатна 28/, обмежується в Харкові підготовкою гімназійного підручника філософічних предметів 29.» (Чижевський, 1926: с. 83—84) (підкреслення мої. — В.Т.). У трьох примітках вказано на: гумористичні висловлювання про Якоба в «Ксеніях» Шилера та Гете (прим. 27); підручник Юбервега (12-те, 1924 р. видання цього підручника, яким міг користуватися Чижевський, лише в одному місті вказує, що «...деякі інші твори написані у Кантовому дусі» (Friedrich Ueberwegs, 1924: S. 609), однак ніде немає бодай якоїсь оцінки творчості Якоба, не знайти її також у давніших виданнях цього підручника) (прим. 28); бібліографічні посилання на обидва підручники Якоба німецькою мовою (прим. 29).

Шпет, на якого нерідко посилається Чижевський, цілком нейтральний у своєму судженні про Якоба: «Так, професором політичної економії з 1809 року був запрошений із Галє кантіянець Якоб, автор численних філософських праць німецькою мовою і широкого, в кількох частинах підручника для гімназій, виданого ним в Росії, російською мовою. Запрошений в 1807 році, Якоб уже в 1809 р. залишає університет» (Шпет, 1989: сс. 126—127). Хоч би на чому ґрунтувалися оцінки Чижевського у «Філософії на Україні» про Якоба як «другорядного кантіянця» і його «невидатну» творчість ¹⁶, вони не увійшли до пізніших «Нарисів».

На друге видання «Філософії на Україні» (1928/29) відреагували лише І. Мірчук та Г. Флоровський ¹⁷. Мірчук, який безсумнівно був у курсі справ стосовно роботи Чижевського, оскільки у цей час вони співпрацювали в заснованому в 1926 р. Українському науковому інституті в Берліні, повідомляє про деякі подробиці підготовки цього другого видання. Згідно з Мірчуком, Чижевський підготував друге видання вже у липні 1927 р., але воно дійшло до громадськості «лише за декілька тижнів», зазначає він у 1929 р. (Mірчук, 1929: S. 191). (Можливо, цей факт тривалого зволікання перевидання і пояснює, чому дата видання у примірнику Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого — 1928 р.) Далі Мірчук спиняється на згаданих вище відповідях Чижевського на закиди Колубовського і Ганина. Мірчук слушно зауважує, що «принциповим питанням» для Колубов-

¹⁶ Не виключено, що визначальними тут були досить в'дливі вірші Ф. Шилера із «Ксеній» на адресу Л. Якоба. Згадка про них у прим. 27, а також той факт, що випускна робота Чижевського в Київському університеті була присвячена філософському розвитку Шилера («Філософські погляди Шіллера в їх еволюції», 1919) (Валявко, 2013: с. 34), підсилюють це припущення.

¹⁷ Георгій Флоровський (1893—1979) — російський релігійний мислитель, богослов, філософ та історик, із 1922 р. викладав у різних освітніх закладах Праги.

ського, який залишається «вірним російському принципу держави», є питання про те, «наскільки взагалі можна говорити про “філософію на Україні”», скажімо, Лесевич, за Колубовським, «не перебував у жодному стосунку до України»¹⁸. У цьому пункті Мірчук, як і Чижевський, виходить із того, що факт написання Лесевичем своїх творів російською мовою «не може розглядатися як критерій його національної приналежності» (Mírčuk, 1929: S. 191). Водночас важко погодитися з твердження Мірчука, що рецензія Ганина «дістала належної догани» з боку Чижевського (Mírčuk, 1929: S. 192), оскільки у своїй відповіді Чижевський на зупинився на змістових закидах «войовничого матеріаліста». Завершальне речення стислої рецензії Мірчука стало, під певним кутом зору, пророчим: «Я переконаний, що історіографія Чижевського також для інших дослідників утворюватиме потужний поштовх для подальшої праці у цій царині і що незабаром на підґрунті цих розвідок буде видана історія української філософії» (Mírčuk, 1929: S. 192).

Флоровський реагує як на перше, так і на друге видання, відзначає, що розділ про Київську Академію є «ліпшим в книзі Чижевського» (Флоровський, 1929: с. 119), також позитивно оцінює розділи про історію німецького ідеалізму і про Юркевича. Водночас він звертає увагу на деякі неточності — латинський оригінал книги А. Зернікова *De processione Spiritus Sancti* був виданий у Кьонігсберзі в 1774—1775 рр., тоді як Чижевський каже про «рукопис» (Чижевський, 1926: с. 44; Чижевський, 1928/29: с. 64); проте у «Нарисах» уже читаємо: «Цей твір видруковано лише у частині...» (Чижевський, 1931: с. 33). Завершує Флоровський також оптимістично: «У цілому книга Чижевського — програма для захоплюючої книги» (Флоровський, 1929: с. 119). І все ж його загальна оцінка дана з позиції російського автора і філософа.

Що стосується змістових розбіжностей двох видань «Філософії на Україні», то вони не надто великі й пов’язані передусім із деякими доповненнями та примітками. Мабуть, найбільша видозміна міститься у розділі «XVII—XVIII віки», де додано певні відомості про низку учнів Академії другої половини XVIII ст. (І. Хмельницький, Г. Полетика, Я. Козельський, К. Бистрицький, М. Гаврилов, Х. Барсук-Мойза, П. Сохацький, В. Золотницький), які, однак, працювали на чужині (Чижевський, 1928/29: сс. 66—68). Попри неповний характер цих відомостей, і вони на той час були «цінним доповненням» (Заїкин, 1931b: с. 365).

Працюючи над перевиданням «Філософії на Україні», Чижевський продовжує і поглиблює дослідження історії української філософії. Помітними результатами цієї праці стали дві розвідки, присвячені рецепції європейської філософії в Україні з XV до XVIII ст. та впливам культури Відродження на українське життя. Обидві статті були опубліковані німецькою мовою в перших двох томах «Записок Українського Наукового Інституту в Берліні» (Čyževskij, 1927, 1929). За змістом вони мало чим відрізняються від «генеральної лінії» його «Філософії на Україні», й він постійно покликається на це видання. Відмінність пов’язана хіба що з тим, що в деяких пунктах додано дослідницьку літературу і автор полемічний

¹⁸ Слід зазначати, що з цього «принципового питання» справді починається рецензія Колубовського. Однак Чижевський у своїй відповіді ніяк не зреагував на нього.

стосовно інших дослідників, виразно підкреслюючи свою позицію, зокрема щодо фундаментальної ролі Києво-Могилянської академії для рецепції та поширення західноєвропейських ідей в Україні (Čyževský, 1929: S. 83). Проте ці статті значимі саме тим, що були опубліковані німецькою мовою й, відповідно, знайомили ширший науковий світ із тим, що існує окремий феномен української філософії.

«Нариси» — третя і, власне, остання книга у трилогії Чижевського про історію української філософії — побачили світ у 1931 р. У тому ж році з'являються три рецензії на цю книгу — Г. Фроловського, С. Гесена і В. Заїкина.

Як і раніше, Флоровський досить приязно поставився до нової книги, особливо відзначив розділи про засвоєння німецького ідеалізму, про Кирило-Методіївців і про Юркевича. А от щодо розділу про Гоголя (написаного не Чижевським, а його учнем Миколаємком) автор рецензії критичний. При цьому він відзначає такі сюжети, які взагалі не згадані автором: «трагічна суперечність Гоголя», «проблема демонічного», переоцінені «оптимістичні мотиви в його естетичному світогляді», «духовна драма Гоголя». Цей розділ, за Фроловським, вимагає «серйозної переробки» (Флоровський, 1931: сс. 93—94).

Гесен досить доброзичливий у своїй рецензії, як, зрештою, і в обох попередніх. Він відзначає розділи про Сковороду і Юркевича, які є «найліпше, що дотепер було написано про них» (Hessen, 1931: S. 590). Також Чижевському «особливо вдалися» розділи про філософію в давній Україні, про Шада і Костомарова (Hessen, 1931: S. 591). На відміну від Флоровського, Гесен схвально оцінює розділ про світогляд Гоголя: «Великий письменник з'являється у викладі Миколаєнка і великим мислителем, і попередником К'єркегора і Достоевського, на яких він, як відомо, справив великий вплив. Миколаєнко слушно ставить у центр свого викладу Гоголевого світогляду думку Гоголя про індивідуальне призначення людини. Розділ про Гоголя з філософського погляду в цілому перебуває на рівні загального викладу Чижевського» (Hessen, 1931: S. 591). Цікаво зауважити те, як Гесен характеризує принцип відбору Чижевським українських мислителів: «Він вибирає із українських мислителів у своєму розумінні [Sinne] просто тих, які найближче йому особисто, і якщо на нього ображаються за щось, то лише за ту обставину, що він був не досить великодушний у виборі трактованих ним мислителів» (Hessen, 1931: S. 590).

Рецензія Заїкина, видрукувана в часописі «Дзвони», розцінює «Нариси» як «дуже цінне придбання української науки... в ній знайдемо багато цінного матеріалу та висновків, важливих не для самої тільки історії філософії, але й взагалі для історії української культури» (Заїкин, 1931а: с. 318). У дусі своєї попередньої рецензії на «Філософію на Україні» Заїкин тут так само критичний щодо переоцінювання «протестантських впливів» Чижевським (Заїкин, 1931а: с. 319). А втім, «найцінніші й найцікавіші сторінки в книжці — про Сковороду, Куліша, Юркевича та М. Гоголя» (Заїкин, 1931а: с. 321). Однак останній розділ «рішуче закороткий» і мав би бути доповнений розглядом шеругу інших методологів, соціологів, істориків та богословів (Заїкин, 1931а: сс. 321—322). На відміну від Чижевського, Заїкин кваліфікує М. Станкевича як українського гегельянця, за-

уважає, що роль «ожидовілих» надто вже переоцінено, вказує, як на прогалину, на брак згадок таких мислителів XV ст., як Григорій із Санока і Юрій Дрогобич (Заїкин, 1931a: с. 322).

Своєрідним варіантом рецензії Заїкина на «Нариси» є його досить розлогая стаття про «систематизацію історії» вітчизняної думки¹⁹, де він відтворює також головні моменти зі своєї попередньої рецензії 1928 р. на «Філософію на Україні», почасти вступає в полеміку з Чижевським і накреслює своє бачення історії української філософії. Варто зазначити, що Заїкин неодноразово цитує тут «Філософію на Україні», яку він оцінює як «перший справжній систематичний національно-український огляд української філософії» (Заїкин, 1931b: с. 357).

На відміну від «Філософії на Україні», «Нариси» «більш систематичні та популярні», Чижевський тут врахував «деякі з уваг, зроблених рецензентами, і взагалі вніс чимало цінних додатків і поправок». Головне, що підкреслює Заїкин, — це відсутність «категоричного твердження про філопротестантський ухил української філософії». Також відзначено такі новації цієї книги, як нові розділи про Гоголя і про кирило-мефодіївців, розширення обсягу матеріалів про Сковороду і Юркевича, відомості про низку менш відомих авторів (Заїкин, 1931b: с. 366). Утім, судження Чижевського, що «з емоціоналізмом зв'язані безумовно значні впливи протестантської релігійності на Україні, бо ж однією із сторін протестантизму є висока оцінка в ньому “внутрішнього” в людині» (Чижевський, 1931: с. 17), розцінюється Заїкиним як «довільне», як «твердження просто фантастичне!», позаяк «висока оцінка внутрішнього» була властива всьому християнству, зокрема і східному (Заїкин, 1931b: с. 366).

Стосовно цього вагомого питання про «протестантські ухили» у вітчизняній філософії, на яке зреагував Чижевський — як вище зазначалося — у другому виданні «Філософії на Україні», відбулася заочна полеміка. У розглядуваній статті Заїкин вказує на неточність розуміння його позиції Чижевським, який у другому виданні «Філософія на Україні» справді приписує йому тезу, мовляв, «протестантських “ухилів” в українських мислеників немає» (Чижевський, 1928/29: с. 118). Натомість Заїкин каже: «Такого твердження я ніколи не висував ... я написав лише, що вплив протестантизму на Україні був неглибокий і слабкий ... Отже я не заперечував цілковито існування від часу до часу протестантських ухилів на Україні, а тільки підносив їх слабкість, неглибокість і маловартність» (Заїкин, 1931b: с. 365, прим. 3). Хоча Чижевський і в «Нарисах» інколи стверджує про «впливи протестантської релігійності на Україні» (Чижевський, 1931: с. 17), однак тепер значення цих впливів дещо обмежується, можливо, під враженням реакції Заїкина²⁰.

Як і в попередній своїй рецензії, так і тут Заїкин відзначає «хиткість становища» Чижевського щодо обсягу історії української філософії. «Він, властиво, так і не з'ясовує, кого саме вважає за українських філософів, бо станути на

¹⁹ П'ять сторінок присвячені розгляду «Нарисів» (Заїкин, 1931b: сс. 365—369).

²⁰ Пор. таке його твердження: «В пізніших своїх працях проф. Чижевський — під впливом моїх зауваг (як він пише до мене) — вже відмовився від твердження про сильні протестантські впливи на Україні» (Заїкин, 1931b: с. 363, прим. 1).

національно-територіальний ґрунт, тобто визнати за українську творчість всіх філософів, Українців з походження й найтісніше зв'язаних з Україною, він не відважується». У зв'язку з цим Заїкин констатує брак таких імен, як О. Козлов, М. Ковалевський, О. Лапо-Данилевський, педагоги — К. Ушинський, Є. Оленицький, богослови П. Ліницький, М. Яструбов, К. Скворцов тощо (Заїкин, 1931b: с. 368). Попри таку місцями гостру критичність Заїкин усе-таки не може не визнати значливості праці Чижевського: «В кожному разі заслуга Чижевського на полі систематичного досліджування історії української філософії дуже велика» (Заїкин, 1931b: с. 369).

Поява «Нарисів» знайшла відгук не лише у середовищі вузькопрофесійних філософів, а й на сторінках загальнодоступної періодики. У паризькому тижневику «Тризуб» надруковано невелику, проте достатню для зацікавлення замітку про це видання, де відзначається, зокрема, його «популярний характер» і подано кілька цитат із підрозділу про українську філософію та з передмови (Чижевський, 1931: сс. 14, 15, 5; К.Х., 1931: с. 29). Замітка підписана ініціалами «К.Х.», проте можливо, що її автором був «К. Харитон», який надрукував у «Тризубі» низку статей у 1930—1932 рр.²¹ Під криптонімом «mh» була опублікована стисла замітка у празькому щоденнику «Prager Presse», в якій поряд з іншим сказано, що ця праця Чижевського «може розглядатися як внесок у історію української філософії, яка колись має бути написана» (mh, 1931: S. 8). Автором цієї замітки був студент Чижевського в Українському вільному університеті Микола Гнатишак (1902—1940). У наступному 1932 р. у львівській газеті «Діло» також з'явилася стисла замітка про «Нариси», де, зокрема, зазначено: «Книжка Чижевського розвиває — очевидно, цілком фальшивий погляд, буцім то на Україні, крім Сковороди, не було мислителів». Завершується ця замітка досить патетично: «Вона [книжка] повинна знайтися на столі у кожного, кому не байдужа справа нашої духовної культури» (Скитський, 1932: с. 2)²².

У 1932 р. з'явилося ще чотири рецензії на «Нариси» — Д. Дорошенко²³ і М. Лоський²⁴ оприлюднили кожен по два відгуки, відповідно, українською²⁵ і німецькою та російською і німецькою мовами. У змістовому плані ці тексти дещо різняться, оскільки призначені для різних аудиторій, однак йдеться, власне, про жанр рецензії, що передбачає передусім презентацію структури та змісту рецензованого твору.

²¹ Водночас не можна виключати, що йдеться про псевдонім (див.: В. Липинський як ідеолог і політик. Ужгород: «УНІО», 1931, с. 61).

²² Підпис «Д. Скитський» є псевдонімом літературознавця і есеїста Дмитра Козія (1894—1978).

²³ Дмитро Дорошенко (1882—1951) — український політичний діяч, дипломат, історик, літературознавець, із 1921 р. був професором історії Українського вільного університету у Празі.

²⁴ Микола Лоський (1870—1965) — російський релігійний філософ, перекладач, із 1923 р. викладав у Російському народному університеті в Празі.

²⁵ Українська рецензія Дорошенка з'явилася 1 січня 1933 р. у «двохтижневику» «Хліборобський шлях», проте вона була написана вочевидь у попередньому, 1932 р.

Дорошенко у німецькомовній рецензії спочатку вказує на підставу, чому праця має заголовок «Нариси з історії філософії на Україні», а саме через те, що в Україні ще не було (зідно з тезою самого Чижевського) «великого філософа», значення якого було б визнано в усьому світі (див.: Чижевський, 1931: с. 12). Далі відзначаються «труднощі», що зумовлюють характеристику української філософії, передусім історичні, політичні та мовні чинники, які впливали на культурне життя в Україні (Dorošenko, 1932: S. 281). Потім в одному абзаці дуже стисло відтворено головний зміст праці (Dorošenko, 1932: S. 282). На завершення відзначається велика цінність цієї праці як «цікавого зображення розвитку культури в Україні» і вказується при цьому на «цікавий трактат» Колубовського, тобто на рецензію останнього на «Філософію на Україні», яка, за Дорошенком, містить «множину змістових доповнень» до праці Чижевського (Dorošenko, 1932: SS. 282—283).

Інакше вибудована українська рецензія. Спершу тут подано характеристику самого Чижевського як «безперечно найвидатнішого дослідника на полі філософії з поміж сучасних українських вчених» (Дорошенко, 1933: с. 5). Далі згадується «Філософія на Україні» (1926) та реакція на неї знову-таки з боку Колубовського. Хоча в Україні ще не було «великого філософа», однак український народ має «своїх глибоких мислителів», як-от Сковорода, Гоголь, Юркевич (Дорошенко, 1933: с. 5). Політичні, історичні та мовні чинники часто були несприятливими для розвитку української філософської думки. Утім, як наголошує Дорошенко, «Проф. Чижевський цілком слушно стає на історичний і територіально-державний український ґрунт, розуміючи Україну й українську культуру в широкому змислі, не обмежуючи її мірилом мови, яка у нас в різні часи мінялася в ужитку на науковому полі, в залежності від умовин політичних» (Дорошенко, 1933: с. 6). Знову в одному абзаці Дорошенко відтворює головні змістові моменти «Нарисів» від філософії у старій Україні до «філософії на послугах науки». До «старанної бібліографії» Чижевського пропонує долучити лише кілька доповнень до бібліографії Лесевича (Дорошенко, 1933: с. 6). На завершення маємо таку оцінку: «... книга проф. Ч-го являється немов оглядом історії української культури, вона показує, що на Україні ніколи не замирили вищі духові інтереси, навіть і в тяжкі часи чужого панування, що філософічні ідеї, якими жили найбільш освічені народи, завжди знаходили живий відгук на Україні...» (Дорошенко, 1933: с. 6)²⁶.

У відгуках Лоського стан справ протилежний. У німецькомовній рецензії він спершу подає структуру книги, а потім послідовно презентує зміст кожного розділу, присвячуючи кожному розділу окремий абзац (за винятком розділів 5 і 7). Особливу увагу він звертає на виклад «філософії серця» Юркевича, адже в ній «виражаються всі значливі фактори української філософії» (Lossky, 1932: S.

²⁶ Докладніше про історію написання рецензій Дорошенком див. коментарі видавця збірки: Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади / Упорядники: І. Валявко, О. Чуднов, В. Янцен. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013, сс. 487—488. У цій збірці також передруковано текст зазначеної рецензії Дорошенка (сс. 483—486).

319). Також у російській «версії» рецензії відзначено, що Чижевський «особливо докладно заходився ... коло філософії Юркевича» (Лосський, 1932: с. 489), хоча в цій рецензії презентація змісту є вибірковою. Втім, спільним для обох рецензій Лоського є одне суттєве «зауваження», яке він формулює як «певну штучність» «викладу української філософії як цілого, від початків християнства до нашого часу» (Lossky, 1932: S. 319; Лосський, 1932: с. 489). Така «штучність» полягає в тому, що «неможливо чітко відмежувати українську культуру від загальноросійської» (Lossky, 1932: S. 319; Лосський, 1932: с. 489). І така «неможливість» стосується і «початків у перші століття християнства», і «своєрідних впливів західноєвропейських і польських впливів на духовне життя України в XV-XVIII ст.» і, особливо, XIX ст., оскільки, наприклад, «цілком безперспективним є дослідження релігійного світогляду Гоголя» без уваги до «його взаємозв'язку з літературними колами Москви і Петербургу, а особливо із слов'янофілами» (Lossky, 1932: S. 319; Лосський, 1932: с. 490). При цьому Лоський покликається на твердження самого Чижевського про те, що «повне розуміння українських мислителів [другої половини XIX ст.] можливе лише на підставі російської (і в деяких випадках також польської) традиції» (Lossky, 1932: S. 320; Лосський, 1932: с. 490; Чижевський, 1931: с. 157). Утім, як і решта рецензентів, Лоський також відзначає в «Нарисах» Чижевського «серйозність дослідження, багатство матеріалу, гострість розуму і глибину аналізу» (Lossky, 1932: S. 320; пор.: Лосський, 1932: с. 490).

Редакція часопису Archiv für Geschichte der Philosophie, в якому Лоський опублікував свою німецькомовну рецензію на «Нариси», вказала у виносці до заголовку рецензії на те, що автор цієї книги, тобто Чижевський, «коротко повідомив» про неї у попередньому томі цього ж часопису. І справді, у рік публікації «Нарисів» Чижевський надрукував там досить розлоге «звідомлення про російську й українську літературу щодо історії філософії в 1929—1930 рр.», де він стисло супиняється на своїх публікаціях. Ця самохарактеристика варта уваги з кількох поглядів. По-перше, тут Чижевський прямо вказує, що: «Історію філософії на Україні Д. Чижевський вперше виклав у книзі “Філософія на Україні. Спроба історіографії” (далі йде бібліографічний опис двох видань)» (Tschizewskij, 1931: S. 348). По-друге, серед усіх рецензентів «Філософії на Україні» Чижевський згадує лише радянську рецензію Ганина (!), яка, як він каже, «обмежується констатацією, що автор не зайняв марксистську точку зору» (Tschizewskij, 1931: S. 348). Рецензії Заїкина і Колубовського чомусь загалом не згадані, хоча в самих «Нарисах» стан справ прямо протилежний — подаються вказівки на рецензії В.З. (Заїкина), Колубовського і Флоровського, проте ані слова про рецензію Ганина (Чижевський, 1931: с. 15). По-третє, характеристика «Нарисів» досить лапідарна: «У цій книзі, поряд із загальним викладом розвитку філософської освіти і філософської творчості на Україні від давніших часів, деякі питання опрацьовані у монографічному вигляді (розділ про Гоголя написаний учнем автора, Л. Миколаєнком)» (Tschizewskij, 1931: S. 348). Можна припускати, що ця стисла «самопрезентація», як і решта німецькомовних рецензій колег, посприяли тому, що ім'я Чижевського поволи ставало відомим у науково-

му світі. Однак другий із вказаних моментів, мабуть, відіграв зовсім іншу роль у житті Чижевського та в рецепції його творчості в Радянському Союзі²⁷.

У 1932 р. у часописі «Прапор марксизму-ленінізму» з'явилася рецензія на «Нариси» під красномовним заголовком: «Філософія українського фашизму. Про працю Дм. Чижевського: “Нариси історії філософії на Україні”». Тут Чижевського прямо затаврували як «філософа українського фашизму й запеклого ворога радянської України» (Білик, 1932: с. 196). Йому не могли не пригадали його «антирадянські» висловлювання у «Філософії на Україні» про те, що «на Радянській Україні філософія знаходиться в тому ж стані переслідуваної науки, як і в Радянській Росії. Тому поки що більшу кількість філософічних праць дає еміграція і Галичина» (Чижевський, 1926: с. 170). Він у своїх працях ніби хоче «реставрувати все, що було найреакційнішого в історії філософського мислення на Україні, реставрувати містику в філософії і шукає джерела містично-релігійної своєї концепції в історії розвитку філософії на Україні» (Білик, 1932: с. 198).

Особливої критики зазнають такі пункти: «романтична теорія увічнення націй» (Білик, 1932: сс. 199—202, 204—205); «методологічна нікчемність» щодо кваліфікації українських філософів (с. 202); приписування діалектики лише «німецькому духу» (сс. 203—204); зображення Сковороди як «аристократа-містика» (с. 205); небажання розглядати поезію Шевченка як відображення «класової боротьби» (с. 206); докладність викладу Чижевським «якнайреакційнішого ідеаліста» Юркевича (сс. 206—207). Картається також відсутність згадок про розвиток матеріалізму, марксизму і діалектичного матеріалізму на Україні (с. 207). Оскільки Чижевський розглядає історію розвитку філософії не як відображення класової боротьби, то автор рецензії пропонує «викинути на смітник всякі спроби Чижевських (!) фальсифікувати історичний процес філософського мислення на Україні» (Білик, 1932: с. 207). Якщо спробувати видобути із цієї рецензії бодай якийсь позитив, то його можна вбачати, мабуть, у тому, що рецензент так-сяк, хоч поверхово знайомить читачів із головними змістовими напруженнями «Нарисів».

«Нариси» та їхній автор були добре відомі в радянській Україні на початку 30-х рр. XX ст., проте сприймалися й оцінювалися вкрай негативно. Ось, наприклад, оцінка одного з провідних українських філософів того часу. «...Чижевський, як один з проводирів ідеології української білоеміграції, заходився коло створення самобутньої української національної філософії, що її ядром має бути індивідуалізм, як основна риса українського народу, без різниці клас

²⁷ Як правило, Чижевський підписував свої публікації, вказуючи те місто, де вони були написані. Наприклад, у передмові до першого видання «Філософії на Україні» стоїть місто «Фрайбург в Бр.[айсгау]» (Чижевський, 1926: с. 5). У підписі рецензії на книгу А. Койре «Філософія і національна проблема в Росії початку XIX ст.», що була надрукована в Archiv für Geschichte der Philosophie в 1932 р., Чижевський вказує «Kiew — Freiburg i. Br.» (S. 321). Це може свідчити про те, що в цей проміжок часу він намагався якимось, навіть після його класифікації як «білоемігрантського» філософа, підтримувати зв'язки з радянською Україною. Однак його бажання виявилось марним.

(читай: антикомунізм) і відновлення на українському ґрунті гегельянства. Цією стороною свого вчення Чижевський об'єднується із сучасним філософським неогегельянством, як філософією міжнародного фашизму, включає український контрреволюційний філософський фронт у загальний буржуазний фронт ідеологічної, тобто політичної інтервенції. Філософія Чижевського заразила окремими своїми сторонами деякого з представників нашого теоретичного фронту, особливо представників меншовизуючого ідеалізму» (Юринець, 1932: с. 191).

Навіть якщо Чижевський і плекав надії підтримувати зв'язки з радянською Україною, то після таких рецензій і «вердиктів» усі сподівання вивітрилися. Водночас маємо констатувати, що такі переважно негативні відгуки на праці Чижевського у 30-х рр. XX ст. в радянській Україні на тривалий час завадили тому, щоб його творчу спадщину безсторонньо і неупереджено вивчали і досліджували на його батьківщині.

Висновки

Праці Д. Чижевського «Філософія на Україні. Спроба історіографії» у двох виданнях 1926 і 1928/29 рр. і «Нариси з історії філософії на Україні» 1931 р. являють собою трилогію історіописання української філософії. Водночас ці праці можна було б сприймати як певну цілість, але як *work in progress*. У них Чижевський уперше виклав історію української філософії, спираючись на широку джерельну базу і дотримуючись наукових засад.

Концептуально сильно не змінюючись (перегляд назв розділів і долучення нового матеріалу не означають зміни концепції), трилогія Чижевського показує певну динаміку мислення, яке виявляється відкритим до конструктивної критики. За фактом можна стверджувати, що більшість слушних критичних зауваг на перше / друге видання «Філософії на Україні», висловлених рецензентами, Чижевський врахував у «Нарисах». Водночас у принципових питаннях він послідовно обстоює свою позицію, особливо у другому виданні «Філософії на Україні». Така принциповість стосується передусім критеріїв, згідно з якими здійснюється кваліфікація автора як українського філософа.

На прикладі трьох кейсів, які стосуються оцінки Г. Сковороди, І. Шада і Л. Якоба, увиразнюється динаміка дослідника *in search*. Ці три випадки (загалом таких, звісно, більше) демонструють не просто зміну акцентів в оцінках особистості чи доробку відповідного автора, але передусім спроможність самого Чижевського переглянути своє попереднє судження, отже, відкритість дослідницького підходу. Яскравим прикладом цього є той факт, що його досить різкі оцінки у першій праці були замінені цілком нейтральними судженнями у «Нарисах»

Залишається не зовсім з'ясованим ставлення Чижевського до радянських реакцій на його твори. З одного боку, він згадав про україномовному рецензію Ганина у своєму німецькомовному огляді, проте, з іншого боку, промовчав про неї в «Нарисах». Точно не відома, однак здогадна, реакція Чижевського на пізніші радянські відгуки на його праці.

ДЖЕРЕЛА

Твори Чижевського

- Чижевський, Д. (1924). *Льогіка. Конспект лекцій, прочитаних у Вищому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова у Празі в літньому семестрі 1924 року*. Прага: Сіяч.
- Чижевський, Д. (1926). *Фільософія на Україні. Спроба історіографії*. Прага: Сіяч.
- Чижевський, Д. (1928/29). *Фільософія на Україні. Спроба історіографії*. Видання друге, виправлене й доповнене. Ч. I. Прага: Сіяч.
- Чижевський, Д. (1931). *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага: Український Громадський Видавничий Фонд.
- Чижевський, Д. (1947). *Українська філософія*. В: *Українська культура*. Курс лекцій за редакцією Д. Антоновича (сс. 128—146). Регенсбург: Український технічно-господарський інститут.
- Чижевський, Д. (2005). *Нариси з історії філософії на Україні*. В: *Філософські твори у 4-х тт.* За загальною редакцією В. Лісового (т. 1, сс. 2—162.). Київ: Смолоскип.
- Čyževskij, D. (1927). Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine. In: *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. I, SS. 71—89). Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Čyževskij, D. (1929). Renaissance und das ukrainische Geistesleben. In: *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. II, SS. 52—55). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Tschizewskij, D. (Freiburg i. Br.). (1931). Bericht über die russische und ukrainische Literatur zur Geschichte der Philosophie in den Jahren 1929 und 1930. In: *Archiv für Geschichte der Philosophie* (Bd. 40, H. 2, SS. 329—350). S.I.

Рецензії на перше видання «Філософії на Україні»

- В.З. [В'ячеслав Заїкин]. (1928). Українська філософія. *Поступ: Вісник літератури й життя*, 8(3—4), 121—127.
- Гессенъ, С. (1929). Дм. Чижевскій: Фільософія на Україні. Спроба історіографії питання. Изд. «Сіяч», Прага, 1926. Стр. 198. В: *Современныя Записки* (т. XXXVIII, сс. 544—546). Парижъ.
- Ганин, П. (1929). Білоемігрантська українська філософія. *Войовничий матеріялізм* (зб. I, сс. 111—132). Харків: Державне видавництво України.
- Колубовський, Я. (1928). До питання про філософію на Україні. В: *Записки Ніжинського інституту народньої освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті* (кн. VIII, сс. 3—11). Ніжин: «Нове Село».
- Hessen, S. (1929). D. Tschizewskij. Filosofia na Ukraine. Sproba istoriografii. (Die Philosophie in der Ukraine. Versuch einer Historiographie), Verlag «Sijatsch», Prag, 1926, 198 S. *Der russische Gedanke* (I. Jahrgang, Heft I, SS. 105—106). Bonn: Cohen.
- Mirtschuk, J. (1928). Dm. Čyževskij: Filozofija na Ukrajini. Sproba istoriografiji. (Die Philosophie in der Ukraine. Ein Versuch der Historiographie). Prag 1926. 4°, 184 S. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven (Neue Folge)*, 4(1), 82—83.

Рецензії на друге видання «Філософії на Україні»

- Флоровскій, Г. (1929). Дм. Чижевскій. Фільософія на Україні. Спроба історіографії. — Прага, 1926, с. 200; 2 изд. — частина I, Прага, 1928; с. 142. *Путь* (Парижъ), 19, 118—119.
- Mirčuk, J. (1929). Dm. Čyževskij: Filozofija na Ukrajini. Sproba istoriografiji. (Die Philosophie in der Ukraine. Der Versuch einer Historiographie.) 2. Auflage. I. Teil. S. 142. Prag 1929. *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. II, SS. 191—192). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Рецензії на «Нариси»

- Білик, Я. (1932). Філософія українського фашизму. Про працю Дм. Чижевського: «Нариси історії філософії на Україні». *Прапор марксизму-ленінізму*, 5—6, 195—208.
- Дорошенко, Д. (1933). «Філософія на Україні». Проф. Дмитро Чижевський: Нариси з історії філософії на Україні. Український Громадський Видавничий Фонд Прага, 1931, стор. 176. *Хліборобський шлях* (Львів), 1(1 січня), 5—6.
- Заїкин, В. (1931a). Проф. Дмитро Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні (При участі Л. Миколаєнка). *Дзвони*, 4—5, 318—322.
- К.Х. (1931). Дмитро Чижевський, проф. Українського Педагогічного Інституту в Празі, приват. доц. Українського Університету в Празі. «Нариси з історії філософії на Україні». Український Громадський Видавничий Фонд. Прага, 1930 [!] рік. *Тризуб*, 7(14, 5 квітня), 29.
- Лосський, Н. (1932). Д. Чижевський. «Нариси з історії філософії на Україні». Український Громадський видавничий фонд. Прага, 1931, 175 стр. *Современныя Записки* (Париж), XLVIII, 488—490.
- Скитський, Д. (1932). Нова праця про філософію на Україні (Дм. Чижевський: Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931. Накл. Укр. Гром. Вид. Фонду, 175 стор. 8°. Ціна дол. 1.20). *Діло* (Львів), 18 лютого, 2.
- Флоровський, Г. (1931). Дмитро Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931; 8°, 175. *Путь* (Париж), 30, 93—94.
- Hessen, S. (1931). Čyžev's'kyj D.: Narysy z istorii filosofii na Ukraini. Prag, 1931. Ukr. Hrom. Vydavn. Fond (Skizzen zur Geschichte der Philosophie in der Ukraine. Gr.-8°, 175 S. und Abb). *Slavische Rundschau*, III(8), 590—591.
- mh. (1931). Die Philosophie in der Ukraine. (Dmytro Čyžev's'kyj: Narysy z istorii filosofii na Ukraini. Praha 1931. Ukrains'kyj hromans'ky vydavnyčyj fond. Großoktav. 175 S. u. Abb). *Prager Presse*, 29. Mai, 8.
- Dorošenko, D. (1932). D. Čyžev's'kyj. Narysy z istoriji filosofiji na Ukrajini (Skizzen zur Geschichte der Philosophie in der Ukraine). Prag 1931. 176 S. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, VII(2), 280—283.
- Lossky, N. (1932). D. Tschizewskij: Grundlinien einer Geschichte der ukrainischen Philosophie („Narysy iz istoriji filosofiji na Ukrajini“), Prag, 1931. 176 S. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 41(3), 317—320.

Інші джерела

- Валявко, І. (2013). Дмитро Іванович Чижевський: біографічний нарис. В: *Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади* / Упорядники: І. Валявко, О. Чуднов, В. Янцен (сс. 23—135). Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Заїкин, В. (1931b). Систематизація історії української філософії. *Богословія* (Львів), IX(1—4), 235—256, 357—373.
- Зеленогорский, Ф.А. (1908). Дудрович Андрей Иванович. В: *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905)* / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея (сс. 31—34). Харьков: Дарре.
- Мірчук, І. (1949). Історія української філософії. В: *Енциклопедія українознавства. У двох томах* / Під ред. проф. д-ра В. Кубійовича, проф. д-ра З. Кузелі (т. 2, сс. 718—724). Мюнхен, Нью Йорк: НТШ.
- Портнов, А. (2004). В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. В: *Збірник Харківського історико-філологічного товариства (Нова серія)* (т. 10, сс. 89—112). Харків.
- Шпет, Г. (1989). Очерк развития русской философии. В: Г. Шпет, *Сочинения* (сс. 11—342). Москва: Правда.

Юринець, В. (1932). Український філософський фронт. *Прапор марксизму-ленінізму*, 5-6, 181—194.

Friedrich Ueberwegs. (1924). *Grundriß der Geschichte der Philosophie der Neuzeit*. Dritter Teil. *Die Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts* / Bearbeiter von Max Frischeisen-Köhler und Willy Moog. 12., völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin: Mittler & Sohn.

Одержано 19.08.2024

REFERENCES

Works of Chyzhevsky

Chyzhevsky, D. (1924). *Logic. Synopsis of lectures delivered at the Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague in the summer semester of 1924*. [In Ukrainian]. Prague: Siyach. [= Чижевський 1924]

Chyzhevsky, D. (1926). *Philosophy in Ukraine. An attempt at historiography*. [In Ukrainian]. Prague: Siyach. [= Чижевський 1926]

Chyzhevsky, D. (1928/29). *Philosophy in Ukraine. An attempt at historiography*. The second edition corrected and supplemented. Ch. I. [In Ukrainian]. Prague: Siyach. [= Чижевський 1928/29]

Chyzhevsky, D. (1931). *Essays on the history of philosophy in Ukraine*. [In Ukrainian]. Prague: Ukrainian Public Publishing Fund. [= Чижевський 1931]

Čyževskij, D. (1927). Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine. *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. I, SS. 71—89). Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Čyževskij, D. (1929). Renaissance und das ukrainische Geistesleben. *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. II, SS. 52—55). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Tschizewskij, D. (Freiburg i. Br.). (1931). Bericht über die russische und ukrainische Literatur zur Geschichte der Philosophie in den Jahren 1929 und 1930. In: *Archiv für Geschichte der Philosophie* (Bd. 40, H. 2, SS. 329—350). S.l.

Chyzhevsky, D. (1947). Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian culture*. Course of lectures edited by D. Antonovych (pp. 128—146). Regensburg: Ukrainian Technical and Economic Institute.

Chyzhevsky, D. (2005). Essays on the history of philosophy in Ukraine. [In Ukrainian]. In: *Philosophical works in 4 volumes*. Under the general editorship of Vasyl Lisovyi (vol. 1, pp. 2—162). Kyiv: Smolodsk.

Reviews of the first edition of «Philosophy in Ukraine»

Mirtschuk, J. (1928). Dm. Čyževskij: Filozofija na Ukrajini. Sproba istoriografiji. (Die Philosophic in der Ukraine. Ein Versuch der Historiographie). Prag 1926. 4°, 184 S. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven (Neue Folge)*, 4(1), 82—83.

V.Z. [Vyacheslav Zaikyn]. (1928). Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. *Postup: Visnyk Literaturny i Zhyttia*, 8(3—4), 121—127. [=B.3. 1928]

Kolubovsky, Ya. (1928). To the question about philosophy in Ukraine. [In Ukrainian]. In: *Notes of the Nizhyn Institute of Public Education and the Research Department of the History of Culture and Language at the Institute* (book VIII, pp. 3—11). Nizhyn: «Nove Selo». [=Колубовський 1928]

Hessen, S. (1929). D. Tschizewskij. Filosofia na Ukraine. Sproba istoriografiji. (Die Philosophie in der Ukraine. Versuch einer Historiographie), Verlag «Sijatsch», Prag, 1926, 198 S. *Der russische Gedanke* (I. Jahrgang, Heft I, SS. 105—106). Bonn: Cohen.

Hessen, S. (1929). Dm. Chyzhevsky: Philosophy in Ukraine. An attempt at the historiography of question. Ed. «Siyach», Prague, 1926. P. 198. [In Russian]. In: *Sovremennyye Zapiski* (vol. XXXVIII, pp. 544—546). Paris. [=Гессенъ 1929]

Hanyin, P. (1929). White emigrant Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. *Voyovnychiy Materialist* (vol. I, pp. 111—132). Kharkiv: State Publishing House of Ukraine. [=Ганин 1929]

Reviews of the second edition of «Philosophy in Ukraine»

Florovsky, H. (1929). Dm. Chizhevsky. Philosophy in Ukraine. An attempt at historiography. — Prague, 1926, p. 200; 2 ed. — part I, Prague, 1928; p. 142. [In Russian]. *Put'* (Paris), 19, 118—119.

Mirčuk, J. (1929). Dm. Čyževskij: Filozofija na Ukrajini. Sproba istoriografiji. (Die Philosophie in der Ukraine. Der Versuch einer Historiographie.) 2. Auflage. I. Teil. S. 142. Prag 1929. *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (Bd. II, SS. 191—192). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Reviews of «Essays»

Hessen, S. (1931). Čyžev's'kyj D.: Narysy z istorii filosofii na Ukraini. Prag, 1931. Ukr. Hrom. Vydavn. Fond (Skizzen zur Geschichte der Philosophie in der Ukraine. Gr. 8°, 175 S. und Abb). *Slavische Rundschau*, III(8), 590—591.

Florovsky, H. (1931). Dmytro Chyzhevsky. Essays on the history of philosophy in Ukraine. — Prague, 1931; 8°, 175. [In Ukrainian]. *Put'* (Paris), 30, 93—94. [=Флоровскій 1931]

Zaikyn, V. (1931a). Prof. Dmytro Chyzhevsky. Essays on the history of philosophy in Ukraine (With the participation of L. Mykolayenko). [In Ukrainian]. *Dzvony*, 4—5, 318—322. [=Заїкин 1931a]

K.Kh. (1931). Dmytro Chyzhevskiy, prof. Ukrainian Pedagogical Institute in Prague, associate professor Ukrainian University in Prague. “Essays on the history of philosophy in Ukraine”. Ukrainian Public Publishing Fund. Prague, 1930 [!]. [In Ukrainian]. *Tryzub*, 7(14, April 5), 29. [=K.X. 1931]

mh (1931). Die Philosophie in der Ukraine. (Dmytro Čyžev's'kyj: Narysy z istorii filosofii na Ukraini. Praha 1931. Ukrains'kyj hromans'ky vydavnyčyj fond. Großoktav. 175 S. u. Abb). *Prager Presse*, 29. Mai, 8.

Dorošenko D. (1932). D. Čyževskij. Narysy z istoriji filosofiji na Ukrajini (Skizzen zur Geschichte der Philosophie in der Ukraine). Prag 1931. 176 S. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, VII(2), 280—283.

Lossky, N. (1932). D. Tschizewskij: Grundlinien einer Geschichte der ukrainischen Philosophie («Narysy iz istoriji filosofiji na Ukrajini»), Prag, 1931. 176 S. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 41(3), 317—320.

Lossky N. (1932). D. Chyzhevsky. «Essays on the history of philosophy in Ukraine». Ukrainian Public Publishing Fund. Prague, 1931, 175 p. [In Russian]. *Sovremennyye Zapiski* (Paris), XLVIII, 488—490. [=Лосский 1932]

Skitsky, D. (1932). A new work on philosophy in Ukraine (Dm. Chyzhevskiy: Essays on the history of philosophy in Ukraine. Prague 1931. Printed by Ukr. Hrom. Vyd. Fund, 175 p. 8°. Price \$1.20). [In Ukrainian]. *Dilo* (Lviv), February 18, 2. [=Скитський 1932]

Bilyk, Ya. (1932). The philosophy of Ukrainian fascism. About the work of Dm. Chyzhevsky: «Essays on the history of philosophy in Ukraine». [In Ukrainian]. *Prapor Marksyzmu-Leninizmu*, 5—6, 195—208. [=Білик 1932]

Doroshenko, D. (1933). “Philosophy in Ukraine”. Prof. Dmytro Chyzhevsky: Essays on the history of philosophy in Ukraine. Ukrainian Public Publishing Fund Prague, 1931. p. 176. [In Ukrainian]. *Khliborobs'kyi Shliakh* (Lviv), 1(January 1), 5—6. [=Дорошенко, Д. (1933)]

Other references

- Mirchuk, I. (1949). History of Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. In: *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. In two volumes / Under the chief editorship of Prof. Dr. V. Kubyiovych, Prof. Dr. Z. Kuzelya (vol. 2, pp. 718—724).. Munich, New York: NTSh. [=Мірчук 1949]
- Portnov, A. (2004). Vyacheslav Zaikyn: a historian with many faces. [In Ukrainian]. In: *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society (New series)* (vol. 10, pp. 89—112).. Kharkiv. [=Портнов 2004]
- Shpet, G. (1989). An outline of the development of Russian philosophy. [In Russian]. In: G. Shpet, *Works* (pp. 11—342). Moscow: Pravda. [=Шпет 1989]
- Valyavko, I. (2013). Dmytro Ivanovych Chyzhevsky: biographical sketch. [In Ukrainian]. In: *Dmytro Ivanovych Chyzhevsky and his contemporaries. Letters, memories* / Compilers: I. Valyavko, O. Chudnov, V. Yantsen (pp. 23—135). Kirovohrad: Imex-LTD. P. 23-135. [=Валявко 2013]
- Yurynets, V. (1932). Ukrainian Philosophical Front. [In Ukrainian]. *Prapor Marksyzmu-Leninizmu*, 5—6, 181—194.
- Zaikyn, V. (1931b). Systematization of the history of Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. *Bohosloviia* (Lviv), IX(1—4), 235—256, 357—373. [=Заїкин 1931b]
- Zelenogorsky, F.A. (1908). Dudrovych Andrey Ivanovich. [In Russian]. In: *Faculty of History and Philology of Kharkiv University for the first 100 years of its existence (1805—1905)* / Edited by M.G. Khalanskyi, D.I. Bagalei (cc. 31—34). Kharkiv: Darre. [=Зеленогорский 1908]

Received 19.08.2024

Vitali TERLETSKY,
PhD, Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukrainian Philosophy,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 02000
<https://orcid.org/0000-0003-3212-043X>
terletsky.vm@gmail.com

CONTEXTUALIZATION OF D. CHYZHEVSKY'S
HISTORICAL-PHILOSOPHICAL CONCEPT:
FROM *PHILOSOPHY IN UKRAINE* (1926)
TO *ESSAYS ON THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN UKRAINE* (1931)

D. Chyzhevsky's work *Essays on the History of Philosophy in Ukraine* has become a fundamental study of the history of Ukrainian philosophy since its publication in 1931. But even earlier, Chyzhevsky wrote the work *Philosophy in Ukraine. An Attempt at Historiography* (1926), its first part had a second edition (1929) and contained some additions and clarifications. Chyzhevsky's reaction to the reviews of the first edition of his *Philosophy in Ukraine* included in the second edition of this work is interesting and worthy of attention. In it, he responds to the comments and objections made by the reviewers of the first edition of the work (by Y. Kolubovsky, V. Zaikyn, I. Mirchuk, S. Hessen). This reaction has a twofold nature. On the one hand, Chyzhevsky admits that some points in his work require correction, in particular, the assessment of the role of Protestantism in the development of Ukrainian philosophical thought, the need for a more detailed consideration of the worldview of such thinkers as Gogol, Kostomarov, Shevchenko. On the other hand, Chyzhevsky, clarifying his position, continues to defend his principles, according to which he includes certain authors in the "canon" of Ukrainian philosophy. At the same time, he still admits that some authors should be included in this "canon" (A. Spir). Chyzhevsky also responds to the Marxist review of P. Hanin (P. Demchuk), but does not stop at her meaningful remarks. However, some of these remarks are not unfounded, as they relate to Chyzhevsky's evaluative judgments expressed about Skovoroda and philosophy in Kharkiv after Schad. A more careful analysis and comparison of the two editions of *Philosophy in Ukraine* (1926, 1929) and *Essays on the History of Philosophy in Ukraine* in the cases of Skovoroda, Schad, and Jakob proves that Chyzhevsky changed his initial, sometimes harsh, evaluative judgments to neutral ones. There is no reason to definitely assert that such changes occurred under the direct influence of reviews. However, there are reasons to affirm that many innovations and reassessments in *Essays* correlate with the remarks formulated in the reviews. In contrast to Western European favorable reviews of *Essays* (S. Hessen, G. Frolovsky, V. Zaikyn, D. Doroshenko, N. Lossky), the reaction of Soviet philosophy turned out to be unscientific and ideologically engaged (Y. Bilyk, V. Yurynets).

Keywords: Chyzhevsky, history of Ukrainian philosophy, reviews, criticism, Marxist criticism.